

A MAGYAR HANGLEJTÉS FONOLÓGIAI SZEMPONTÚ KUTATÁSÁNAK
RÖVID TÖRTÉNETE

Varga László
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Angol Nyelvi és Irodalmi Tanszék

1. Az intonáció kutatását világszerte a megközelítések és nézetek sokfélesége jellemzi. Az egység hiánya megnehezíti a kutatások összehangolását és az eredmények összevetését (Bolla 1979). Mégis, az intonációkutatás jelen szakaszában a sokféleség szükségszerű jelenség.

Radics Katalin (1979) szerint a tudományos megismerésnek van egy hosszú, empirikus szintű szakasza, amelyet egy forradalmi változás során a teoretikus szintű ismeretszerzés kora vált fel. A teoretikus szintű ismeretszerzés kora maga is többszakaszú: "éppen az 'absztrakciók korára' jellemző elvonatkoztatási és modellező eljárások miatt ez a korszak maga is több tudományos elméletváltást, forradalmat foglal magában: az egymás után és egymás mellett létező elméletek ismeretrendszer, elvonatkoztatási és fogalmi kerete és persze tárgya más és más" (i. m. 17).

Mindezt jól szemlélteti az intonációkutatás jelenlegi állapota. Egyrészt még az empirikus adatgyűjtés korszaka sem zárult le teljesen (még az olyan jól leírt nyelvek intonációja esetében sem, mint az angol, vö. Crystal 1969, vii, Greenberg 1969, 1), de már folyik az intonáció modellközpontú, elméleti igényű feldolgoása is, és ennek már négy nagy irányzatcsoportját láttuk kibontakozni a nemzetközi intonációkutatás utolsó negyven évében. Ezek a kontúrelemző, a strukturalista, a lineáris és a nem-lineáris irányzatcsoportok. Rövid, kritikai áttekintésünk során most azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan jelentkeztek ezek a magyar hanglejtés fonológiai szempontú kutatásában. (A magyar hangszűlyozás kutatásának történetéről itt nem lesz szó, erről ld. Varga 1986.)

2. Az intonáció kontúrelemző fonológiai felfogására a következők jellemzők:

a) A dallamokat, mint egészeket, kontúrok formájában elemzik, nem szintek formájában. (Ha szintekre hivatkoznak,

azokat csak a leírás eszközeinek tekintik és nem fonémáknak.)

b) A dallamokat a hangsúlyozással való összefüggésükben tárgyalják.

c) Nem beszélnek fonológiai mélyreprezentációról; a felszíni kotrasztok alapján funkcionális jelentőségűnek bizonyult intonációs eszközöket rendszerezik.

d) Erős bennük az empirikus tények tisztelete és a részletező deskriptív igény.

e) Úgy tartják, hogy az intonáció a szintaxistól csak részlegesen és közvetve függ.

Az intonáció kontúrelemző fonológiai felfogása a fonetikai kutatásokból fejlődött ki, megelőzte a strukturalista intonáció-felfogást, megérte annak összeomlását, túlélte a lineáris fonológiát is, és ma a nem-lineáris irányzatokkal párhuzamosan fejlődik tovább, elsősorban Európában.

A fonológiai szempontú magyar intonációkutatás zömében kontúrelemző. Az itt következő ismertetés a kontúrelemző felfogás előzményeit, kialakulását, fejlődését mutatja be a magyar hanglejtéskutatás történetén keresztül, de utal a kontúrelemző felfogással részben összefonódva, részben vele párhuzamosan tovább folyó empirikus szintű hanglejtéskutatás főbb állomásaira is.

A magyar hanglejtéssel kapcsolatos első utalás a 16. századi Szamosközy István latin nyelvű megjegyzése arról, hogy a székelyek a mondat utolsó szótagját hangsúlyozzák (Vértes O. A. 1980, 47). Már Csúry Bálint (1935a, 1939) rámutatott, hogy itt valójában nem hangsúlyozásról, hanem hanglejtésről van szó: a székely párbeszédes hanglejtésben a mondat utolsó szótagján felemelik a hangot.

A 19. század elején Révai Miklós híres, latin nyelven írt grammatikájában azt állítja, hogy a magyar kérdő mondat végén felvisszük a hangot (Vértes O. A. i. m. 85--6). Sajnos ez kérdéseink túlnyomó többségére nem áll. Ugyanez a tévedés lelhető fel Balassa József (1904) fonetikájában is. Gombocz Zoltán (1904) és Tolnai Vilmos (1915) úgy vélik, hogy Balassa a kérdések dallamáról mondottakat a "romlott" hanglejtésű pesti nyelvből vonta le.

A 19. század egészének magyar hanglejtésirodalma meglehetősen sovány, mert az érdeklődés középpontjában a hangsúlyozás és a szórend összefüggései álltak. Ebben a korban több értékes hanglejtési megfigyelést köszönhetünk az előadóművészetek mestereinek. Tolnai (1915, 57) szerint Mátray Gábor használta először a 'hanglejtés' szót, és ő ábrázolta

először hosszabb szöveg hanglejtését kottával. Bartók János (1971, 455) megemlíti, hogy a legelső kottás hanglejtésábrázolás feltehetően Egressy Gábortól származik (bár kulcsot nem tett az ötvonalas rendszer elé). Csúry Bálint (1928) azért dicséri Egressyt, mert mind az eső zárású, mind a szökő zárású "kedélyaccentust" bemutatta. Vértés O. András (i. m. 140) szerint ezeket Mátray is ismerte, továbbá Mátray pontosabban jellemezte a magyar kérdő mondatok dallamát, mint előtte Révai vagy utána Balassa.

A hazai hanglejtéskutatás első fellendülése Tolnai Vilmos nevéhez fűződik. Tolnai (1915) a hanglejtés lejegyzésében olyan "kottázást" vezet be, amely nem jelent abszolút hangértékeket (i. m. 110). A leírás eszközeként négy hangmagassági szintet különböztet meg (i. m. 112). Elsősorban a kérdések hanglejtésével foglalkozik (i. m. 152--6).

Csúry Bálint (1925) Tolnai rendszerét továbbfejlesztve mutatja be a szamosháti nyelvjárás teljes hanglejtésrendszerét: az érzelmi hanglejtésformákat éppúgy, mint az értelmieket. A hanglejtésformákat az értelmi--érzelmi bontáson túlmenően a mondatok tartalmi--módbeli típusa és szerkezete alapján tárgyalja. A leíráshoz öt szintet különböztet meg és hanglejtésábráit ötvonalas rendszerben közli, de figyelmeztet, hogy a szótagok pontjait nem szabad hangjegyeknek tekinteni (i. m. 10).

Munkássága kezdetén Csúry még tagadja, hogy létezne egy köznyelvi magyar hanglejtésrendszer: ekkori véleménye szerint csak nyelvjárások hanglejtései léteznek, ezeket kell leírni (1919). A szamosháti kívül foglalkozik a székelly és csángó mondathanglejtéssel is (1930). Idővel viszont érdeklődése a magyar hanglejtés általánosan érvényes jegyeire is kiterjed (1935b, 1939).

Nyelvjárásaink hanglejtésvizsgálatában negyedszázaddal később majd Magdics Klára (1959, 1964) ér el kiemelkedő eredményeket.

A 30-as évektől kezdődően fellendül a magyar intonáció eszközfonetikai vizsgálata. Az eszközfonetika térhódítása a hanglejtés fonológiai szempontból lényeges kérdéseinek a tisztázását is elősegítette. Ilyen kérdés volt például a hanglejtés akusztikai és perceptuális vetülete, illetve a nyelvileg releváns formai jegyei közötti viszony. Hegedűs Lajos (1941) úgy találta, hogy a hanglejtés eszközfonetikai mérése és a szubjektív megfigyelők (egymással is egyező) ítélete 63%-os egyezést mutat. Az ő kísérletében azonban nem a globális hanglejtésformákat kellett azonosítani, ha-

nem ezek részleteit: az egyes hangmeneteket. Elekfi László (1962) szerint a hanglejtés apró részleteit tekintve a szubjektív (füllel végzett) megfigyelések eltérhetnek egymástól és az objektív mérési eredményektől, de a mondat-hanglejtés globális vonásai viszonylag könnyen és helyesen érzékelhetők. Bolla Kálmán (1980) szintén azon a véleményen van, hogy a globális hanglejtésformák szubjektív megfigyeléssel is jól azonosíthatók.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a gépi mérésekkel nyert fonetikai adatok kezdetben bizonyos fokig gyengítették is a fonológiai szempont érvényesülését a magyar hanglejtés tanulmányozásában. Ennek egyik következménye, hogy a közel-múltig nem alakult ki a magyar hanglejtés fonológiailag jelentős tényeinek lejegyzésére alkalmas, külön ábrát nem kívánó, a lejegyzett szöveg betűsorán alkalmazható intonációs jelrendszer. Nálunk az intonációs lejegyzési módok döntő többsége a beszéddallamok valamilyenfajta ábrázolása. (A különféle ábrázolási módokról ld. Bartók 1971.)

Hegedűs Lajos eszközfonetikai tanulmányában (1930) nem sikerül az egyes mondattípusok hanglejtését meghatározott sémákba foglalni. Bóka László (1930, 405) szerint azért nem, mert Hegedűs "ügyes kísérletfonetikus, de, sajnos, nem nyelvész." Az azóta eltelt időben azonban a fonetika és a nyelvészet ilyen éles szembeállításával elvesztette a létjogosultságát. Ma, amikor "a fonetikát -- a kísérletit is -- egyre inkább nyelvészek csinálják" (Deme 1979, 7) és joggal beszélhetünk "nyelvészeti fonetikáról" (Bolla 1976), az intonáció fonetikai szempontú kutatása is egyre jobban a funkcionálisan jelentős intonációs elemek konkrét megvalósulásaiban tapasztalható közös, tipikus jegyekre koncentrálni (vö. Bolla 1979). Ugyanakkor persze a fonetikának a nyelvészeti szemponton túl számos egyéb jogos szempontja lehet.

Hegedűssel ellentétben Csűry (1935b) újra állítja, hogy a magyar mondattípusok hanglejtése igenis állandó sémákba foglalható. Ezeket a sémákat kutatja Laziczius Gyula (1944) is.

Jelentős lépés a magyar hanglejtés absztraktabb síkon való feldolgozása felé Molnár Imre (1954) munkája. Elődei-nek induktív módszere helyett deduktív módszert alkalmaz. Azt kutatja, hogy három hangmagassági szintet feltételezve "hányféle dallamlehetőség adódik általában és ezek mit fejeznek ki" (i. m. 15). Molnár eljárásában a szintek a dallamleírást szolgálják és nem fonémikus értékűek.

A magyar hanglejtés sémákba foglalásában kiemelkedő jelentőségű Deme László munkássága. Deme (1962, 503--17) a magyar hanglejtés értelmi szerepű alapformáit és érzelmi változatait a grammatikai mondattípusok vetületében mutatja be. A hanglejtés egységeit eleinte a hangsúlyozási szakasszal azonosítja (i. m. 503). Később azonban arra a véleményre jut, hogy egy hanglejtési egység több hangsúlyozási szakaszt is átívelhet, ha melodikus eszközökkel kell egy dinamikailag szétdarabolt szövegrész összetartozását jeleznünk (1979). Alapvető fontosságúak a többszakaszú mondatban szereplő dallamok disztribúciójáról tett megállapításai (1953, 1962). A szöveg grammatikai szerkezete és intonációs megformálása közötti kölcsönhatások kérdését elsősorban a rádióban elhangzó híreken vizsgálja (pl. 1978). A hanglejtést mindig a "mondatfonetikai eszközök" tágabb rendszerén belül tárgyalja (vö. 1958a, 1958b, 1965, 1970), de figyelmeztet, hogy az elemzésnek végső soron túl kell lépnie a mondaton (1970).

Az utóbbi szempontot hangsúlyozza Wacha Imre is, aki a hanglejtést is magában foglaló eszközcsoporthoz már nem is mondat-, hanem szövegfonetikai eszközcsoporthoz hívja (1973). Főleg azt vizsgálja, hogy ennek az eszközcsoporthoz milyen fonostilisztikai vonatkozásai vannak (1974, 1985).

A hanglejtés genezisével, univerzális vonásaival foglalkozik több tanulmányában Fónagy Iván. Szerinte a beszédben a jeladás két fajtája, kétféle kód egyesül: egyrészt a megnyilatkozás szövegének zömmel ábrázoló jellegű jeladása, másrészt az intonációs (valamint az intonáción kívüli prozodikus és paralingvisztikai) eszközök expresszív jeladása (1966). És noha az intonációs eszközök jeladása ma nagymértékben konvencionális, mégsem tekinthetjük önkényesnek, mert motivált (1957, 1967).

Az 50-es, 60-as években több tanulmány foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a hanglejtés hogyan tükrözi a mondat kisebb egységekre tagolását. Fónagy Iván (1959) szerint a mondathanglejtés legfontosabb meghatározója a mondatszerkezet, ám ezen túlmenően a beszélő érzelmei is szerepet játszanak a hanglejtés alakításában. Elekfi László (1953, 1964, 1968) a hanglejtésnek a pszichológiai alanytól és állítmánytól (avagy a témától és a propozitumtól) való függését vizsgálja kijelentő mondatokban.

Az absztraktabb megközelítések fokozatos térnyerésével párhuzamosan a fonetikai adatgyűjtő munka is fellendült. A magyar köznyelvi hanglejtés mind ez ideig legnagyobb szabá-

sú empirikus vizsgálatának eredményeit Fónagy Iván és Magdics Klára könyve, "A magyar beszéd dallama" (1967) tartalmazza. A benne alkalmazott részletező kottás lejegyzések azonban éles kritikát váltottak ki, egyrészt azért, mert némelyikük pontossága vitatható (ld. erről pl. Boros 1969), másrészt azért, mert a beszéd hangmagassága még egy szótagon belül is csak ritkán marad állandó és így a zenei jelrendszer használata az intonáció lejegyzésére mindig kockázatos marad (Bartók 1969, 89, 1971, 455--6).

A beszéddallam és a zenei dallam hasonlóságait és különbségeit is több ízben vizsgálták. E vizsgálatok tanúsága szerint: "[a]z egyes hanglejtésformák egymásutánja általában nem mutat szabályszerűségeket, a beszédnek nincs 'formatana'" (Magdics 1963, 360; vö. Fónagy--Magdics 1963, 129). Ez a fogalmazás azonban nem szerencsés. Bár zenei értelemben a beszédnek valóban nincs formatana, a kiejtett mondaton belül a hanglejtésformák egymásutánja igenis mutat bizonyos szabályszerűségeket (vö. Varga 1984, 1989).

A 70-es évek közepétől kezdve, a minimálpár technika bevonásával egyre erőteljesebbé válik a magyar hanglejtés fonológiai szempontú kutatása. Kozma Endre (1974, 1976), majd Kozma Endre és Szende Tamás (1981) -- elsősorban a szovjet Bryzgunova (1971) elmélete alapján -- térképezte fel a magyar hanglejtés rendszerébe tartozó dallamokat. Kozma--Szende (i. m.) leíró apparátusa egyébként már a Trager--Smith-féle strukturalista elemzés megkésett hatását is mutatja.

Ebbe a vonalba illeszkednek Varga László intonációs tanulmányai is. Varga az egész magyar intonáció "rendszer-szintű, azaz fonológiai oppozíciókban megadandó" (Zeman 1985, 62) jellemzésére törekszik: intonációs részrendszereket (prozodémarendszereket) állít fel, és bemutatja ezek tagjait, azonkívül betűsorba írható grafikai jeleket vezet be, amelyek az elhangzott beszéd átíratában külön ábra nélkül egyértelműen jelölik a prozodémákat, és ezáltal nagymennyiségű beszédanyag intonációjának lejegyzését teszik lehetővé (1981, 1983, 1989). Arra is választ keres, hogy a kiejtett mondaton belül a hanglejtésformák egymásutánja milyen szabályszerűségeket mutat, ide vonatkozó munkáiban (1983, 1984, 1989) már a lineáris fonológia hatása érezhető.

Dióhéjban ennyi a magyar kontúrelemző iskola eddigi története.

3. A strukturalista és az azt felváltó lineáris (klasszikus generatív) fonológia intonáció-felfogása csak közvetett, de azért nem elhanyagolható hatással volt a magyar hanglejtés kutatására.

A strukturalista intonáció-felfogás fokozatosan alakult ki a Bloomfield utáni amerikai nyelvészetben, Trager és Smith nagyhatású szintézise (1951) után pedig gyakorlatilag egyeduralomra tett szert az USA-ban, és ez csak a 60-as években tört meg. Európában nem terjedt el, és ma már Amerikában is a múlté, de fontos a későbbi fejlemények megértése szempontjából.

A strukturalista ("taxonomikus-fonémikus") intonációelemzés megmaradt a felszíni fonológiai reprezentáció síkján, de a minimálpár technika segítségével kezdettől fogva következetesen szétválasztotta az intonáció lényeges (felszíni kontrasztot okozó) és lényegtelen (felszíni kontrasztot nem okozó) tényeit, és az előbbieket vizsgálta. A dallamokat nem kontúrok formájában, hanem számokkal jelölt, fonémikus értékű hangmagassági szintek egymásutánjaként tárgyalta. (Legelterjedtebb változatában 4 fonémikus hangmagassági szintet, 4 fonémikus hangsúlyfokot és 4 fonémikus junktúratípust ismert el.) A strukturalista iskola jellemzője volt az is, hogy a hangsúly fonetikai tartalmát a hangerő (intenzitás) változásaira szűkítette le és ezt élesen elválasztotta a hangmagasság (alapfrekvencia) változásaitól, valamint az, hogy az intonációs megformálást a szintaktikai szerkezetek kulcsának tekintette.

A szintén amerikai Bolinger a strukturalista intonációelemzés több tételét, közöttük a fonémikus hangmagassági szintek tanát kezdettől fogva bírálta. Véleménye szerint a relatív hangmagasság fogalmát nem határozták meg kellő pontossággal (1951). Ugyanaz az eső dallam 2-1, 3-1, 4-1 elemzést egyaránt kaphat, ha a 2-1 esetében nagy, a 3-1 esetében közepes, a 4-1 esetében pedig szűk hangterjedelmet tételezünk fel. Bolinger úgy véli, hogy strukturális szinten a hanglejtést csak folyamatos hangmagassági változások, kontúrok formájában lehet megragadni, nem pedig egymást követő szintek formájában (1949, 1951).

Rá kell itt mutatnunk, hogy Bolinger nem azt tagadta, hogy a kontúrok egymást követő szintekkel leírhatók, hanem azt, hogy az ilyen szinteknek strukturális (fonémikus) jelentőségük van. A színtelemzés kívülről jön, nem az intonáció belső természetét, hanem az elemzés felbontóképességét tükrözi. Ezért van az, hogy a felvett szintek száma olyan

különböző. A magyar intonáció leírásaiban -- már amelyekben egyáltalán szó van szintekről -- találkozunk 3 szinttel (Molnár I. 1954), 5 szinttel (Csúry 1925), 4 szinttel (Tolnai 1915), sőt, egy kontrasztív tanulmányban 11 (!) szinttel is (Bendik 1987), de ezek pusztán a leírás szemléltető eszközei és nem fonémikus értékű elemek.

Már említettük, hogy a strukturalista leíró apparátus hatása érezhető Kozma--Szendé (1981) tanulmányában. Ugyancsak a strukturalista leíró keret egy meglehetősen egyéni változatát képviseli Hetzron Róbert magyar intonációs tanulmánya (1980), melyben már a lineáris fonológia hatása is felsejlik. Hetzron 5 kontrasztív tonális szintet különböztet meg. Ezek egyrészt a hanglejtésformák komponensei, tehát hangmagassági szintek. Például az emelkedő--eső kérdő dallam első szótagja magas, utolsó előtti szótagja túl magas, utolsó szótagja közepes szintű (i. m. 394). De a tonális szintek ugyanakkor a hangsúlyfokok jellemzésének eszközei is: így zérus szinten a hangsúlytalan, alacsony, közepes és magas szinten a hangsúlyos, túl magas szinten pedig az ellentétezett hangsúlyú szavakat indító szótagok helyezkednek el. A hangsúly és a hangmagassági szintek ilyen összevonása azonban problematikussá teszi az egyes szintek státusát, hiszen a hangsúlytalan szavakat indító szótagok nemcsak zérus szinten helyezkedhetnek el, azonkívül zérus szinten is lehetséges hangsúlyos szót indító szótag.

A strukturalista intonációelemzés általánosabb hatása nálunk abban jelentkezett, hogy a minimálpár technika a felszíni intonációs jelenségek értékelésének (a felszíni kontrasztot nem okozó intonációs tények kiszűrésének) fő eszköze lett, és így a kontúrelemző intonáció-felfogás szigorú és tisztán fonológiai szempontú felfogássá vált (vö. Kozma 1974, 1976; Kozma--Szendé 1981; Hetzron 1980; Varga 1975, 1981, 1983).

4. A strukturalista fonológiát felváltó generatív fonológia szintén Amerikában született a 60-as években. Első, klaszszikus korszaka lineáris fonológiának nevezhető, mert az ekkor használatos fonológiai reprezentációk nem álltak másból, mint egymást követő szegmentumok és határok soraiból (Chomsky--Halle 1968). A szegmentumok jegnyalábok, a határok pedig a szegmentumsoroknak a morfológiai és szintagmatikai szerkezettől függő megbontásai voltak.

A lineáris intonáció-megközelítés a strukturalista hagyományt folytatta, amikor erős összefüggést tételezett

fel a szintaktikai szerkezetek (felszíni szintaktikai szerkezetek) és azok intonációs megformálása között. Viszont döntő módon eltért előzményeitől abban, hogy nem elégedett meg a felszíni kontrasztok alapján lényegesnek talált intonációs jelenségek rendszerezésével, hanem a felszíni intonációs tényeket szabályok segítségével egy mélyebb (underlying) fonológiai reprezentációból kísérelte meg levezetni.

A lineáris fonológia elég nagy figyelmet szentelt a hangsúlyozás kérdéseinek (pl. Chomsky--Halle 1968) és az intonációs egységek kijelölésének (pl. Bierwisch 1966), de sajnos nem foglalkozott jelentőségének megfelelően a hangmagassággal és a belőle építkező hanglejtéssel. Ezért a lineáris fonológiának nem volt közvetlen hatása a magyar hanglejtéskutatásra. Közvetett hatásaként viszont a kontúrelemző magyar hanglejtéstanulmányokban is terjedni kezdett az az új szemléletmód, amely szerint a felszínen tapasztalt intonációs jelenségek egy mögöttes reprezentációból vezethetők le (vö. Hetzron 1980; Varga 1983, 1984, 1989).

5. A generatív nyelvészetben belül a lineáris fonológia helyébe lépő legújabb fonológiai irányzatokat összefoglalóan nem-lineáris irányzatoknak nevezhetjük (ld. van der Hulst--Smith 1985). Kiderült, hogy a lineáris (klasszikus generatív) fonológiában használt reprezentációk nem kielégítőek, mert vannak olyan jegyek, melyek több szegmentumra is kiterjedhetnek, de olyanok is, amelyek egy szegmentumnak csak egy részére terjednek ki. Végső soron ezért váltotta fel a lineáris fonológiát a nem-lineáris fonológia.

A nem-lineáris fonológiai irányzatok két legfontosabbika a metrikus és az autoszegmentális irányzat. Ezek is Amerikában jelentek meg (vö. Liberman--Prince 1977, illetve Goldsmith 1976), de már Európában is széles körben hatnak. Míg mind a metrikus, mind az autoszegmentális fonológiának vannak az intonáción kívüli alkalmazási területei, sem a metrikus, sem az autoszegmentális fonológia nem nyújt önmagában kielégítő keretet az intonáció teljes, egységes szempontú tárgyalásához. A metrikus fonológia elsősorban a hangsúlyozás, az autoszegmentális fonológia pedig elsősorban a hanglejtés feldolgozására alkalmas. Ebben az ismertetésben csak az utóbbiról lesz szó.

Az autoszegmentális intonáció-leírás létjogosultságát a szegmentális anyagtól viszonylag független, önálló hanglejtésformák létezése és különböző asszociációjuk lehetősége adja. E felfogásban a fonológiai reprezentáció több ön-

álló tengelyből (tier) áll, így a szótag-representáció és vele párhuzamosan a tonális (dallami) representáció tengelyéből. A tonális tengely a H (high = 'magas') és L (low = 'alacsony') címkék meghatározott sora, ezeket a címkéket szigorúan meghatározott konvenciók szerint, asszociációs vonalak segítségével kötjük a szótagtengely megfelelő szótagjaihoz. Például:

a) Ez.	b) Ezen.	c) Ezenkívül.
H L	H L	H L

Az autoszegmentális fonológia tonális representációjában a szintelemzés amerikai hagyománya támad fel, melyet korábban a strukturalisták képviseltek. Fontos különbség azonban, hogy a szintek (tónusok) száma -- legalábbis az alapmelódiákban -- kettő, és így a strukturalista szintelemzés inherens bizonytalansága, amit Bolinger joggal kifogásolt, itt nem jelentkezik. Vannak azonban autoszegmentalisták, akik szerint a levezetett dallamokban két szint már nem elegendő (pl. Gussenhoven 1985, 122).

A magyar hanglejtés autoszegmentális elemzése terén az úttörő munka Kálmán László és Kornai András (1985) tanulmánya. Ők egy LHL képletű alapmelódiából indultak ki, amelyből különböző pragmatikai információk által vezérelt szabályok eső (HL), emelkedő--eső (LHL), magas szinttartó (H) és eső--emelkedő (HLH) dallamokat állítanak elő.

Ez az elegáns és merész elemzés azonban túlságosan leegyszerűsíti a magyar dallamprozodémák rendszerét (pl. az ún. "félíg eső" dallamot az eső, az ereszkedő dallamot pedig a magas szinttartó dallam fonetikai változatává fokozza le), és nem foglalkozik a dallamprozodémák közötti genetikai kapcsolatokkal sem (pl. azzal, hogy milyen kapcsolat van az eső és az eső--emelkedő dallam között). Ezért Varga (1989) a magyar hanglejtés egy alternatív autoszegmentális elemzését nyújtja.

6. A magyar hanglejtéssel foglalkozó fonológiai irányzatok vázlatos ismertetését azzal foglalhatjuk össze, hogy megállapítjuk, napjainkra két irányzatcsoport párhuzamos jelenléte jellemző: a kontúrelemző csoporté és a nem-lineáris (autoszegmentális) csoporté. Mivel mindkettőben egyre újabb -- egymással is versengő -- változatok születnek, végleges álláspontot nem alakíthatunk ki róluk. Megítélésük a jövő

feladata marad.

Nincs kizárva, hogy a hanglejtéskutatás egyes területein a kontúrelemző, más területein viszont az autoszegmentális szemléletmód az előnyösebb, és így a jövőben a két irányzatcsoport között valamilyenfajta munkamegosztás is létrejöhet.

Irodalom

- BALASSA József: Magyar hangtan. I. Magyar fonétika. A hangok és a beszéd fiziológiai elemzése. Budapest 1904.
- BARTÓK János: A beszéddallam jegyzésének kérdései. NytudÉrt 67. 1969, 88--92.
- BARTÓK János: A hanglejtés jelzése a magyarban. MNy LXVII, 1971, 316--29, 449--59.
- BENDIK József: A konferenciabeszéd prozodiája az angol, a magyar és az orosz nyelvben. Kand. disszertáció. Budapest 1987.
- BIERWISCH, M.: Regeln für die Intonation deutscher Sätze. *Studia Grammatica* 7. 1966, 99--201.
- BÓKA László: Hegedűs Lajos: Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. A Bécsi Collegium Hungaricum Füzetei V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest 1930. (Recenzió). MNy XXVI, 1930, 404--6.
- BOLINGER, D.L.: Intonation and analysis. *Word* 5. 1949, 248--54.
- BOLINGER, D.L.: Intonation levels and vs. configurations. *Word* 7. 1951, 199--210.
- BOLLA Kálmán: A nyelvészeti fonetika szakágazatai. NyK 78. 1976, 291--9.
- BOLLA Kálmán: A beszéd folyamat intonációs elemzése és az intonáció fonetikus lejegyzése. MFF 3. 1979, 19--30.
- BOLLA Kálmán: A fonetikai szerkezetek interlingvális egybevetéséről. (Problémavázlat). MFF 5. 1980, 40--69.
- BOROS Rezső: A magyar beszéddallam jegyzése. NytudÉrt 67. 1969, 76--87.
- BRYZGUNOVA, E.A.: O smyslorazličitelnyh vozmožnostjah ruszskoj intonacii. *Voprosy Jazykoznanija* 52. 1971, 42--52.
- CHOMSKY, N.--HALLE, M.: *The Sound Pattern of English*. New York 1968.

- CRYSTAL, D.: Prosodic Systems and Intonation in English. Cambridge 1969.
- CSÚRY Bálint: Hanglejtés. Nyr 48. 1919, 71--3.
- CSÚRY Bálint: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNyTK 22. Budapest 1925.
- CSÚRY Bálint: Egressy "a kedély magyar accentusá"-ról. MNy XXIV, 1928, 42--4.
- CSÚRY Bálint: A székely és csángó mondathanglejtés. MNy XXVI, 1930, 249--54.
- CSÚRY Bálint: Szamosközi és a székely mondathanglejtés. MNy XXXI, 1935a, 115.
- CSÚRY Bálint: A mondathanglejtés. Debreceni Szemle 9. 1935b 105--19.
- CSÚRY Bálint: A magyar hanglejtés kérdése. MNy XXXV, 1939, 32--9.
- DEME László: A helyes magyar kiejtés kérdése. In: Nyelvművelésünk főbb kérdései. Szerk. LŐRINCZE Lajos. Budapest, 1953, 199--239.
- DEME László: Egy kiejtési és szavalóverseny tapasztalatai. A szavalás néhány kérdéséről. Nyr 82. 1958a, 322--33.
- DEME László: A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. NytudÉrt 17. 1958b, 134--54.
- DEME László: Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. In: A mai magyar nyelv rendszere II. Szerk. TOMPA József. Budapest, 1962, 457--522.
- DEME László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. Nyr 89. 1965, 188--200.
- DEME László: A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Nyr 94. 1970, 270--80.
- DEME László: A rádióhírek szövegezése és elmondása. A Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja. Tanulmányok, beszámolók, jelentések 10. 1978, 1--68.
- DEME László: Grammatikai képlet és akusztikai képlet kapcsolatához. MFF 3. 1979, 7--13.
- ELEKFI László: A mondat elemzésének fő szempontjai. MNy IL, 1953, 69--76, 370--80.
- ELEKFI László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. NytudÉrt 34. 1962.
- ELEKFI László: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. NyK 66. 1964, 331--70.
- ELEKFI László: Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete. NyK 70. 1968, 329--50.

- FÓNAGY Iván: A nyelvi jel sajátos jellegéről. (Hozzászólás egy több évezredes vitához). NyK 59. 1957, 151--60.
- FÓNAGY Iván: A költői nyelv hangtanából. ItF 23. 1959.
- FÓNAGY Iván: A beszéd kettős kódolása. ÁltNyT IV, 1966, 69--76.
- FÓNAGY Iván: Hanglejtés-metafora, hanglejtés-változás. NytudÉrt 58. 1967, 234--44.
- FÓNAGY Iván--MAGDICS Klára: Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. NyK 65. 1963, 103--36.
- FÓNAGY Iván--MAGDICS Klára: A magyar beszéd dallama. Budapest 1967.
- GOLDSMITH, J.: Autosegmental Phonology. Ph.D. dissertation. MIT. 1976.
- GOMBOCZ Zoltán: Ismertetések és bírálatok. NyK 34. 1904, 235--40.
- GREENBERG, S.R.: An experimental study of certain intonation contrasts in American English. Working Papers in Phonetics 13. UCLA, 1969.
- GUSSENHOVEN, C.: Intonation a whole autosegmental language In: Advances in Nonlinear Phonology. Szerk. van der HULST, H.--SMITH, N. Dordrecht--Cinnaminson, 1985, 117--31.
- HEGEDŰS Lajos: A magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. A Bécsi Collegium Hungaricum Füzetei 5. 1930.
- HEGEDŰS Lajos: Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatásban. MNy XXXVII, 1941, 162--85.
- HETZRON, R.: Ízelítő a magyar tonoszintaxisból. NytudÉrt 104. 1980, 389--98.
- HULST van der, H.--SMITH, N.: The framework of nonlinear generative phonology. In: Advances in Nonlinear Phonology. Szerk. van der HULST, H.--SMITH, N. Dordrecht--Cinnaminson, 1985, 3--55.
- KÁLMÁN László--KORNAI András: Hogy intonál a magyar? Nyk 87. 1985, 293--310.
- KOZMA Endre: A magyar intonáció funkcionális vizsgálatának újabb lehetőségei Bryzgunova elmélete alapján. Nyr 98. 1974, 476--88.
- KOZMA Endre: Az intonáció és a szórend kapcsolatáról. MNy LXXII, 69--80.
- KOZMA Endre--SZENDE Tamás: Elmenni elmehetek...?! Egy önálló szövegfonológiai dallamtípus elemzése. MNy LXXVII, 1981, 141--8.
- LAZICZIUS Gyula: Fonétika. Budapest 1944.

- LIBERMAN, M.--PRINCE, A.: On stress and linguistic rhythm. *Linguistic Inquiry* 8. 1977, 249--336.
- MAGDICS Klára: Intonation of the Hungarian settlers from Bukovina. *ALinguH* 9. 1959, 187--229.
- MAGDICS Klára: A beszéddallamtól a zenei dallamig. *NyK* 65. 1963, 341--60.
- MAGDICS Klára: A magyar nyelvjárások összehasonlító hang-lejtésvizsgálatának első tanulságai. *MNy* LX, 1964, 446--62.
- MOLNÁR Imre: A magyar hanglejtés rendszere. -- A magyar énekbeszéd recsitatívóban és ariozóban. Budapest 1954.
- RADICS Katalin: Filozófia, nyelvészet, tudományelmélet. *NyK* 81. 1979, 3--29.
- TOLNAI Vilmos: Adatok a magyar hanglejtéshez. *MNy* XI, 1915, 51--9, 108--6, 152--6.
- TRAGER, G.L.--SMITH, H.L.: An outline of English structure. *Studies in Linguistics: Occasional Papers* 3. 1951.
- VARGA László: A contrastive analysis of English and Hungarian sentence prosody. *The Hungarian--English Contrastive Linguistics Project Working Papers* 6. Budapest--Arlington, 1975.
- VARGA László: A magyar intonáció -- funkcionális szempontból. *NyK* 83. 1981, 313--39.
- VARGA, László: Hungarian sentence prosody: an outline. *Folia Linguistica* 17. 1983, 117--51.
- VARGA László: The syntactic structure and intonational segmentation of Hungarian sentences. *ALinguH* 34. 1984, 197--250.
- VARGA László: Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról -- avagy Brassai és a többiek. *NyK* 88. 1986, 181--8.
- VARGA László: A beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai (magyar anyag alapján). Kandidátusi értekezés. Budapest 1989.
- VÉRTES O. András: A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Budapest 1980.
- WACHA Imre: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. *NyK* 75. 1973, 77--102.
- WACHA Imre: Az elhangzó beszéd főbb akusztikai stíluskategóriáiról. *ÁltNyT* X, 1974, 203--16.
- WACHA Imre: Beszéd szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: *Nyelvészet és tömegkommunikáció* I. Szerk. GRÉTSY László. Budapest, 1985, 7--246.
- ZEMAN László: Hang és jelentés. *MNy* LXXXI, 1985, 42--63.